

*О.Симончук,
кандидат соціологічних наук*

КЛАСИ В УКРАЇНІ У ПЕРСПЕКТИВІ АЛЬТЕРНАТИВНИХ КЛАСОВИХ СХЕМ

Останнім часом склалися сприятливі умови для вітчизняних дослідників класового аналізу. По-перше, участь України в міжнародному дослідницькому проекті European Social Survey (ESS) в 2005 і 2007 рр. відкрила широкі можливості для зіставлення класової структури України і країн Західної та Східної Європи [1]. По-друге, в межах цього проекту розвивається і проходить валідацію методичний інструментарій конструювання альтернативних класових схем, найбільш популярних у сучасній соціології. Так, на сайті ESS розміщено статтю Х.Лейульфсрада, І.Бізона і Х.Йенсберг «Соціальний клас у Європі» [2], що містить синтаксиси і конкретні вказівки щодо побудови різних версій класових схем Дж.Голдторпа¹, Е.О.Райта і Г.Еспін-Андерсена. Позитивною якістю даних SPSS-програм є те, що вони дають змогу на одному масиві будувати альтернативні класові схеми, а це розширює можливості класового аналізу для дослідників з різними теоретичними орієнтаціями і специфічними цілями досліджень.

Отримавши корисний досвід відповідного класового аналізу в проекті ESS², ми вирішили, що за умови деякої

¹ Класову типологію Дж.Голдторпа називають нині EGP-схемою — за прізвищами її розробників: Р.Еріксона, Дж.Голдторпа і Л.Портокаро.

² У колективній монографії «Українське суспільство в європейському просторі» [1] автором даної статті розглянуті три емпіричні схеми класового аналізу: Дж.Голдторпа, Е.О.Райта та Г.Еспін-Андерсена; описано інструментарій, який конструє згадані альтернативні схеми; адаптовано відповідні синтаксиси для масиву 2004/5 років; класова структура українського суспільства проаналізована у широкій порівняльній перспективі з 22 європейськими країнами.

Розділ 2

адаптації запитань і синтаксисів цей інструментарій у перспективі доцільно застосовувати і в інших дослідницьких проектах. Так, він був випробуваний у проведеному 2007 р. Інститутом соціології НАН України дослідженні «омнібус». При цьому послідовно вирішувалися такі завдання. По-перше, розроблено та включено в анкету відповідні запитання щодо зайнятості респондентів (вони специфічні для роздавального опитування, яке застосовувалося в омнібусі). По-друге, зусиллями співробітників відділу соціальних структур О.Лукашової та А.Патракової професії респондентів закодовані відповідно до міжнародного класифікатора професій ISCO-88. По-третє, спільно з А.Горбачиком адаптовано синтаксис для побудови наведених класових схем. По-четверте, проаналізовано дані щодо класової структури України у перспективі трьох альтернативних схем: EGP, Райта і Еспін-Андерсена. По-п'яте, проведено зіставлення відповідних даних, отриманих в омнібусі і двох хвилях проекту ESS, що дало змогу оцінювати валідність інструментарію та надійність отриманих даних.

Стисло виклавши концептуальні підстави наведених класових схем і подавши їхні операціональні версії, послідовно розглянемо класову структуру України в перспективі кожної схеми, одночасно порівнюючи дані омнібусу-2007 і ESS 2005 та 2007 рр.

Як відомо, в основу EGP-схеми покладено теоретичну модель *Дж.Голдторпа*, що базується на відносинах зайнятості (її детальне обґрунтування див: 1, с. 36–49; 3). Класові позиції тут диференційовані за двома підставами: згідно з володінням засобами виробництва (роботодавці, самозайняті і наймані працівники); а серед останніх – згідно з характером їхніх відносин з роботодавцем (позиції, регульовані трудовим контрактом і службовими відносинами). Щоб пояснити зв'язок різних професійних угруповань найманих працівників з формою регулювання їхньої зайнятості, Голдторп у новій теоретичній версії своєї схеми виділив два найважливіші виміри, які диференціюють

роботу і потенційно створюють контрактні ризики з погляду роботодавців, – складність контролю і специфіка цінних якостей [3, с. 213–214]. Залежно від комбінації вимірів виокремлюють 11 класів, які в конкретних дослідженнях зазвичай агрегують в укрупнені класи.

На сьогодні існує кілька операціональних версій EGP-типології. Оригінальна версія пов'язана з SPSS-програмою Г.Ганзебума, інша, що отримала назву Trento version, розроблена І.Бізоном спеціально для ESS [2, с. 106–118]. EGP-класи в таблиці 1 агреговані нами, за теорією контрактів, у чотири класи: службовий, проміжний, робітничий і дрібна буржуазія. Отже, за EGP-схемою, наймасовішим у класовій структурі України є *робітничий клас*, представлений кваліфікованими (VI) і малокваліфікованими (VIIa) працівниками фізичної праці, сільськогосподарськими робітниками (VIIb), а також працівниками конторської нефізичної праці нижчого рівня (IIIb), чії відносини зайнятості регулюються трудовим контрактом. Цей клас становить понад половину (51–55%) зайнятого населення України. *Службовий клас*, представлений професіоналами і держслужбовцями, менеджерами великих і середніх промислових підприємств, великими власниками (класи I і II), відносини зайнятості яких регулюються службовими відносинами, становить майже 30% зайнятого населення. Частка *проміжного класу* (класи V і IIIa), якому властивий змішаний тип відносин зайнятості, дорівнює близько 14% за всіма трьома опитуваннями. Частка власників, представлених в цій схемі *дрібною буржуазією* (класи IVa,b,c), залишається в межах 2–5%. З таблиці видно, що дані стосовно EGP-схеми в омнібусі–2007 та у двох хвилях ESS досить близькі (істотну відмінність зафіксовано лише щодо сільськогосподарських робітників).

Неомарксистська класова схема *Е.О.Райта* заснована на багатовимірній моделі експлуатації, в якій класові позиції виокремлено за трьома вимірами (детальне обґрунтування її див.: 1, с. 56–66; 4). Стосовно *власності на засоби*

Розділ 2

Таблиця 1

**Класова структура українського суспільства
за EGP-схемою (Тrento версія) (%)³**

<i>Класи</i>	<i>ESS – 2005</i>	<i>ESS – 2007</i>	<i>Омнібус – 2007</i>
Службовий клас			
I Професіонали, держслужбовці, менеджери вищого рівня	14,7	14,6	16,0
II Професіонали, держслужбовці, менеджери нижчого рівня	15,5	14,1	13,6
Всього	30,2	28,7	29,6
Проміжний клас			
IIIa Працівники, зайняті конторською нефізичною працею	10,2	12,1	10,5
V Супервайзери у сфері фізичної праці і техніки нижчого рівня	3,0	2,2	3,6
Всього	13,2	14,3	14,1
Дрібна буржуазія			
IVa Самозайняті з найманими працівниками	1,4	2,2	4,7
IVb Самозайняті без найманих працівників	0,5	0,7	0,0
IVc Фермери та ін.	0,2	0,2	0,4
Всього	2,1	3,1	5,1
Робітничий клас			
IIIb Працівники, зайняті конторською нефізичною працею нижчого рівня	7,1	8,5	7,9
VI Кваліфіковані робітники фізичної праці	16,7	17,5	19,4
VIIa Напів- і некваліфіковані робітники фізичної праці	18,6	17,8	16,1
VIIb Сільськогосподарські робітники	12,2	10,1	7,9
Всього	54,6	53,9	51,3
Всього	100,0	100,0	100,0
Кількість респондентів	1825	1816	1591

³ Дані стосовно класових схем у ESS–2005, наведені автором тут і в колективній монографії «Українське суспільство в європейському просторі» [1], не збігаються, оскільки в міжнародному порівняльному дослідженні дані зважувалися на комбіновану вагу $weight2=dweight * rweight$

виробництва типологія розділена на два сектори: власники і наймані працівники. Сектор власників представлений трьома класовими позиціями, що відрізняються кількістю найманих працівників: капіталісти (мають понад 10 працівників), дрібні роботодавці (2–9 працівників) і самозайняті (без найманих працівників). Сектор найманих працівників диференційований згідно з наступними двома вимірами експлуатації. За *ознакою влади всередині виробництва* виокремлюють низку суперечливих класових позицій, що різняться за ступенем влади. Це менеджери, залучені у процес ухвалення організаційних рішень; супервайзери, які мають владу над підлеглими, але не беруть участі в ухваленні управлінських рішень; працівники-виконавці, що не мають управлінських або контролюючих функцій. Щодо *дефіцитних умінь і знань* суперечливі класові позиції менеджерів, супервайзерів і виконавців диференційовані на висококваліфікованих експертів з вищою освітою, кваліфікованих працівників із спеціальною підготовкою нижчого рівня і некваліфікованих, які не потребують спеціальної підготовки. Ця типологія класових позицій, яка виходить з перспективи багатовимірної експлуатації, наочно представлена Райтом у вигляді матриці з 12 категорій [1, с. 61].

Операціональна модель цієї схеми і відповідна SPSS-програма спеціально для проекту ESS розроблені Х.Лейульфсрадом і Х.Йенсбергом. Отримані з її допомогою дані щодо 12 класових категорій згруповані згідно з логікою Райта в чотири класи і подані в таблиці 2. Таким чином, *розширений робітничий клас*, що включає некваліфікованих супервайзерів, кваліфікованих і некваліфікованих робітників, становить більшість (75–77%) зайнятого населення України. Навіть якщо ідентифікувати робітничий клас у вузькому сенсі як виключно некваліфікованих робітників, все одно частка його залишиться найбільшою (40–44%). При цьому класи, що протистоять йому, – *розширений клас менеджерів* (7%) і *клас власників* (2–5%), у сумі станов-

Розділ 2

Таблиця 2

**Класова структура українського суспільства
за схемою Райта (WR) (%)**

<i>Класи</i>	<i>ESS – 2005</i>	<i>ESS – 2007</i>	<i>Омнібус – 2007</i>
Власники			
(1) Капіталісти	0,3	0,5	1,7
(2) Дрібні працедавці	1,2	1,9	3,5
(3) Дрібна буржуазія	0,6	1,9	0,0
<i>Всього</i>	<i>2,1</i>	<i>4,3</i>	<i>5,2</i>
Розширений клас менеджерів			
(4) Експерти-менеджери	2,4	2,5	1,7
(5) Експерти-супервайзери	1,7	1,5	2,0
(7) Кваліфіковані менеджери	3,2	2,1	3,2
<i>Всього</i>	<i>7,3</i>	<i>6,1</i>	<i>6,9</i>
Проміжний клас			
(6) Експерти-професіонали	8,1	8,7	7,1
(8) Кваліфіковані супервайзери	3,9	3,9	4,5
(10) Некваліфіковані менеджери	0,9	1,2	0,8
<i>Всього</i>	<i>12,9</i>	<i>13,8</i>	<i>12,4</i>
Розширений робітничий клас			
(11) Некваліфіковані супервайзери	2,4	1,9	2,7
(9) Кваліфіковані робітники	30,9	31,6	33,3
(12) Некваліфіковані робітники	44,3	42,4	39,5
<i>Всього</i>	<i>77,6</i>	<i>75,9</i>	<i>75,5</i>
Всього	100,0	100,0	100,0
Кількість респондентів	1742	1733	1272

лять десяту частину зайнятих. Частка *проміжного класу* (експертів-професіоналів, кваліфікованих супервайзерів і некваліфікованих менеджерів) наближається до 14%. Зіставлення даних класового розподілу зайнятого населення за схемою Райта в омнібусі–2007 й ESS свідчить про високий рівень їхньої схожості.

Постіндустріальна класова схема *Г.Еспін-Андерсена* за-снована насамперед на диференціації професійних занять за секторальною/галузевою ознакою (обґрунтування її

див.: 1, с. 76–85; 5). При цьому заняття згруповані у три паралельні набори, що відповідають різним типам поділу праці: первинний, фордистський і постіндустріальний. Крім того, у двох останніх наборах заняття стратифіковані відповідно до місця в ієрархії, що її розуміють як широке відображення ступеня влади, відповідальності та рівня кваліфікації. Отже, автор розрізняє фордистську індустріальну і постіндустріальну ієрархії, кожна з яких поєднує владну структуру і структуру людського капіталу, специфічні для кожного виду поділу праці. Еспін-Андерсен впевнений, що представники названих секторів мають різні життєві шанси і кар'єрні траєкторії.

Операціоналізація схеми і відповідний синтаксис розроблені Еспін-Андерсеном у співпраці з І.Бізоном. Дані цієї емпіричної типології з 14 класів, які згруповано згідно з теоретичною логікою автора, подано в таблиці 3. За схемою Еспін-Андерсена, в Україні домінує *фордистська класова ієрархія*, яку уособлюють працівники традиційних галузей економіки (виробництво, транспорт, будівництво, торгівля). Вона охоплює понад половину (52–60%) зайнятого населення в усіх трьох опитуваннях. *Постіндустріальна ієрархія*, яка включає працівників нових різновидів сфери послуг, об'єднує 32–36% респондентів. *Первинний сектор*, представлений працівниками сільського, рибного і лісового господарств, обіймає 8–12% зайнятого населення. Зіставлення даних омнібусу–2007 і двох хвиль ESS свідчить про їхню принципову схожість, хоч і фіксуються відмінності у наповненні категорій сільськогосподарських робітників і кваліфікованих працівників фізичної праці.

На нашу думку, завдання апробації в омнібусі–2007 методичного інструментарію, який дає змогу конструювати альтернативні класові схеми, реалізовано. Попри те, що в наведених проектах застосовувалися не лише різні методи збирання даних (у ESS – інтерв'ю, в омнібусі – роздавальне анкетування), а й різні стратегії формування

Розділ 2

Таблиця 3

**Класова структура українського суспільства
за схемою Еспін-Андерсена (ESP) (%)**

<i>Класи</i>	<i>ESS – 2005</i>	<i>ESS – 2007</i>	<i>Омнібус – 2007</i>
Заняття в первинному секторі			
(1) Фермери	0,2	0,2	0,4
(1) Сільськогосподарські робітники	12,2	10,1	7,9
<i>Всього</i>	12,4	10,3	8,3
Фордистська ієрархія			
(2a) Менеджери і власники I	7,2	5,8	8,8
(2a) Менеджери і власники II	2,5	2,6	3,8
(2a) Дрібна буржуазія	0,3	0,5	0,0
(2b) Канторські службовці	7,1	8,7	7,9
(2b) Працівники сфери торгівлі	6,6	8,3	7,9
(2c) Кваліфіковані робітники фізичної праці	16,5	16,5	20,4
(2d) Некваліфіковані робітники фізичної праці	11,2	11,4	11,0
<i>Всього</i>	51,4	53,8	59,8
Постіндустріальна ієрархія			
(3a) Професіонали	8,2	9,2	7,5
(3b) Технічні фахівці	5,3	3,9	4,7
(3b) Напівпрофесіонали	9,0	9,9	8,8
(3c) Кваліфіковані робітники сфери послуг	4,3	4,5	3,2
(3d) Некваліфіковані робітники сфери послуг	9,4	8,5	7,7
<i>Всього:</i>	36,2	36,0	31,9
Всього	100,0	100,0	100,0
Кількість респондентів	1825	1816	1591

вибірки (відповідно – випадкова і квотна), отримані дані мають високий ступінь схожості. По-перше, на запитання про зайнятість (адресовані як зайнятим у даний час, так і тим, хто мав роботу раніше), на основі яких побудовано описані схеми, в проекті ESS відповіли 90% респондентів, в омнібусі – 89%. По-друге, відповідні дані омнібусу–2007

і двох хвиль ESS (2005 і 2007 років) щодо всіх класових схем виявилися досить близькими.

І хоча роботу з валідизації описаного інструментарію (зокрема, щодо вдосконалення переліку і формулювання запитань задля отримання повної й точної інформації стосовно зайнятості респондентів) буде продовжено, проте вже сьогодні відповідні SPSS-програми можуть бути рекомендовані українським дослідникам як ефективний засіб конструювання альтернативних класових схем на вітчизняному матеріалі (в омнібусі, а з часом, сподіваємося, і в моніторингу Інституту соціології НАН України). Використання цих програм розширить можливості класового аналізу для дослідників з різними теоретичними орієнтаціями і специфічними цілями конкретних досліджень.

Якщо говорити про сутність отриманих даних щодо класової структури зайнятого населення України, то вони відрізняються у перспективі різних класових схем (стосовно стратегії порівняння даних див.: 1, с. 92–99). Проте, попри помітні відмінності у теоретико-методологічних джерелах операціоналізації основних класів авторами даних схем, найбільш представленим серед зайнятого населення є робітничий клас. Він становить понад половину зайнятого населення у схемах EGP і Еспін-Андерсена, а також близько двох третин – у схемі Райта. При цьому п'ята частина робітничого класу – це сільськогосподарські робітники. Дрібна буржуазія в нашій країні нечисленна – в межах 2–5%. Середній клас, який містить різні категорії працівників нефізичної праці, становить 44–49% у схемах EGP та Еспін-Андерсена і 22% – у схемі Райта.

Порівняння даних 2005 і 2007 рр. цікавило нас виключно у методичному плані: ми мали на меті перевірку валідності інструментарію. Завдання виявити динаміку в класовому розподілі зайнятого населення ми навіть не ставили. Навпаки, очікуваним результатом була якраз сталість наповнення класових позицій у двох хвилях ESS, оскільки загальновідомо, що класова структура досить інертна

Розділ 2

у відносно стабільні періоди суспільного життя (нинішній період в історії України саме і характеризується відсутністю кардинальних системних реформ в економіці). Водночас дані 2005 р. заклали основу для моніторингового спостереження за динамікою класової карти України.

Література

1. *Симончук Е.* Классовые структуры в сравнительной перспективе // Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. Е.Головахи и С.Макеева. – К., 2007. – С. 33–104.
2. *Leiulfstrud H., Bison I., Jensberg H.* Social Class in Europe / European Social Survey 2002/3. – NTNU Samfunnsforskning / NTNU Social Research Ltd., 2005.
3. *Goldthorpe J.* On Sociology: Numbers, Narratives and the Integration of Research and Theory. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – P. 206–229.
4. *Wright E.O.* Class Counts: Comparative studies in class analyses. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
5. *Esping Andersen G.* Post-Industrial Class Structures: An Analytical Framework // *Changing Classes: Stratification and Mobility in Post-Industrial Societies* / G.Esping Andersen (ed.). – London: Sage Publications, 1993. – P. 7–31.